Әшрәф ХӘЛӘФОВ
педагожи елмләр намизәди, досент

XIX ӘСР АЗӘРБАЈЧАН МААРИФПӘРВӘР ШАИР ВӘ АЛИМЛӘРИНИН БИБЛИОГРАФИК ФӘАЛИЈЈӘТИ ҺАГГЫНДА

XIX әср Азәрбајчанын ичтимаи-сијаси вә мәдәни тарихиндә олдугча мүһүм јер тутур. Бу јүзилликдә маарифчи шаир вә әдибләр јетишир, милли мәтбуат, милли театр јараныр. Мәрсијә әдәбијјатынын чохлу нүмунәләри јараныр. Бу әдәбијјаты әкс етдирән јени тәзкирәләр мејдана кәлир.[1]

Әкәр XVII-XVIII әсрләрдә чәми 3 тәзкирәчи бизә мә'лумдурса, XIX әсрдә онларын сајы 9 нәфәрә чатыр. Азәрбајчан тәзкирәчи сәнәткарларындан А.А.Бакыханову, Һәсәнәли Хан Гарадағини, Әли Шаһ Тәбризини, Бәгаи Тәфришини, Гәриб Әлини, Рзагулу Хан Һидајәти (Чакәри), Бәһмәнмирзә Гачар Әбдүссәмәд Бәһадөвләни, С.Ә.Ширвани, М.М.Нәввабы гејдетмәк олар. Мараглыдыр ки, онлардан дөрд нәфәри Чәнуби Азәрбајчанда, галанлары Шимали Азәрбајчанда тәзкиричилик фәалијјәти көстәрмишләр. Бу тәзкирәләр өз характери вә кејфијјәтләри е'тибарилә XVII-XVIII әсрдә тәртиб едилмиш тәзкирәләрдән ирәли кетмәмишдир. Бу тәзкирәләрдән-ән'әнәви библиографик гајдада - јә'ни ајры-ајры шаирләр һаггында верилән библиографик мә'луматла әсәрләрдән нүмунәләр верилмәклә мәһдудлашмышдыр. Бә'зи тәзкирәләрдә бу библиографик мә'лумат шаирләрин јалныз ад вә тәхәллүсләриндән ибарәт олурду. Бә'зән тәзкирәләр бир-биринин ардынча дүзүлмүш адлар сијаһысына чеврилирди.

А.А.Бакыханов (1794-1847) "Күлүстани- Ирәм" әсәринин хатимәсиндә Азәрбајчан јазычы вә алимләри һаггында верилән вә тәзкирә гәбилиндән олан әлавәдән онун өзүнүн тәрчүмеји- һалыны вә мүасир мәшһур чоғрафијашүнас алим вә шаир Зејналабдин Мәстәли Ширванинин шәхсијјәтини вә башга шаирләри өјрәнмәк бахымындан мараг доғурур.

Һәсәнәли Хан ГАРАДАҒИ (1847-1929) Чәнуби Азәрбајчанда Гарадағ маһалындандыр. Шушада 1847 -чи илдә анадан олмуш, орада боја-баша чатмышдыр. М.М.Нәвватын тәзкирәсиндә онун ики гәзәли верилмишдир. О, "Мәчлиси-Фәрамуш"ун фәал вә көркәмли үзвләриндән бири олмушдур.

Бәдии јарадычылығы илә јанашы, көркәмли тәзкирәчи алим кими дә таныныр. Онун әлјазма тәзкирәси дә совет мәканында үзә чыхарылмышдыр. Һ.Араслы вә Ф.Гасымзадәнин јаздығына көрә Азәрбајчан Елмләр Академијасынын Әлјазмалар Институтунда "Тәзкиреји-Гарадағи" сахланыр (инвентар N 7602). Гарадағинин тәзкирәсиндә әсасән М.М.Нәввабын тәзкирәсиндә олмајан, Гарабағда јашамыш шаирләрдән библиографик мә'лумат верилир. Тәзкирә бир нөв М.М.Нәвваб тәзкирәсинин давамы һесаб едилир. Вагиф вә Видадинин һәјатына аид бүтүн мәнбәләрдән кениш мә'лумат вермишдир. Сары Ашыгдан илк дәфә данышан тәзкирәчидир. Ибраһимхан Чаванширин гызы Ағабәјим Ағанын һәјат вә фәалијјәтиндән бәһс едир, онун Шушада анадан олмасыны, Иранда гәриблик һәјаты кечирдијини, Фәтәли Шаһын баш һәрәми олдуғуну вә тәхминән 50 јашында вәфат етдијини егд едир вә Азәрбајчанча ше'рләриндән Гарабағ һаггында дедији бу чинаслы бајатысыны мисал чәкир:

Мән ашигәм Гарабағ,
Сары салхым, гара бағ.
Теһран чәннәтә дөнсә,
Јаддан чыхмаз Гарабағ.

Шаир Сејид Никари һаггында вердији мә'лумат дәхи мараг доғурур. Лакин тәзкирәдә о һеч бир шаирин әсәрини тарихи бахымдан тәһлил етмәмишдир. Рус вә Азәрбајчан әдәбијјатынын гаршылыглы әлагә вә мүнасибәтләринә мараг көстәрмишдир. Хан Гарадағи ше'рләри илә поезијада, хүсусилә халг ше'риндә өзүнә лајигли бир мөвге газанмышдыр. Крыловун сечилмиш

тәмсилләрини Азәрбајҹан дилинә тәрҹүмә етмишдир. Лакин,
онун бәдии јарадычылығы вә тәзкирәчилик фәалијјәти тәдгигат
мөвзусу кими бу күнә кими арашдырылмамыш галмышдыр.
Бу дөврдә әдәби дијаршүнаслыг тәзкирәләри даһа өнәмли
инкишаф едир. С.Ә.Ширванинин, М.М.Нәввабын тәзкирәсиндә
бу характерик јарадычылыг даһа ајдын шәкилдә өзүнү көстәрир.
Истәр Әсрар тәхәллүслү Әли Шаһ Тәбризи, Бәгаи Тәфриши,
Гәриб Әли Дүнбүлүнүн тәзкирәләри һаггындва мә'луматы анҹаг
М.Тәрбијәтин тәзкирәсиндән өјрәнмәк мүмкүн олду. Онларын
тәзкирәләри Әлјазмалар Институтунда әлдә едилмәмиш гал-
мышдыр. Әсрар тәхәллүслү Әли Шаһ Тәбризи XIX әср тәзки-
рәчиләрдән бириндән үчүнҹүсүдүр. Шаһ Немәтуллаһ тәригәти-
нә бағлы олан дәрвишләрдәндир. О, Һиҹри Гәмәри 1265 (1848)-
ҹи илдә доғулмушдур. Онун бир нечә әсәри вә 25 мин бејитдән
ибарәт диваны вардыр. Мөвлана Әсрар "Һәдигәтүш - Шүәра"
(Шаирләр бағы) тәзкирәсиндән XVII-XVIII әсрләрдә Азәрбај-
ҹан сөз усталарынын вә нөвһә јазан шаирләрин ше'рләрини,
еләҹә дә диванларында даһа чох түрк дилиндә вә надир һаллар-
да да фарс дилиндә ше'р, гәзәл вә рүбаиләри олан шаирләрин
тәрҹүмеји-һалыны топламышдыр. Икинҹи китабы "Ләһҹәтүш-
Шүара" (Шаирләрин ләһҹәси)-да исә сөз усталарыны бир сыра
зәиф вә марагсыз ше'рләрини тәһлил едир, тәнгиди фикирләри-
ни верир.
Дөрдүнҹү тәзкирәчи БӘГАИ ТӘФРИШИДИР. Онун "Ләтаи-
фүл-Хәјал" тәзкирәси вардыр. Әрдәбил шәһәринин мәшһур га-
зыларындан олмушдур. Ше'рләри түрк дилиндәдир. Тәзкирәдән
Шејх Сәфинин тәрҹүмеји-һалы дә вардыр.
Бешинҹи тәзкирәчи ГӘРИБ ӘЛИ ибн МӘҺӘММӘД ибн
ӘДҮРРӘЗАГ ДҮНБҮЛҮ һәм дә XIX әсрин ше'р вә сөз устала-
рындандыр. Онун ше'р диваны да вардыр. Көзәл тәбиб олмуш-
ду. Теһран Университетинин тәләбәләриндән олмуш, Пијада
Һәрби Мәктәбини битирдикдән сонра 1858-ҹи илдә охумаг үчүн
Парисә кетмиш, орада тәһсилини тәкмилләшдириб Ирана гајыт-
мышдыр. О, Авропа өлкәләринин иҹтимаи вәзијјәти, инкишафы
вә һәрби тәшкилаты һаггында тәдгигат апараркг бир китаб јаз-
мышдыр. Гәриб Әли Инкилтәрә вә Франса дөвләтләринин Чин
дөвләти илә мүһарибәләри һаггында бир китабы франсыз ди-
линдән фарс дилинә тәрҹүмә етмишдир. Бу китаб франсыз һәр-
би назири маршал Конт Рандонун әмри илә јазылмышдыр (бу
китабын бир нүсхәси М.Ә.Тәрбијәтдә олмушдур).[2]
Алтынҹы тәзкирәчи РЗАГУЛУХАН ҺИДАЈӘТ (Ҹакәр)-дир.

(1800-1871). Теһранда анадан олмуш, орада да вәфат етмишдир. Шаир вә алим, дөвләт хадими олмушдур. 1828-ҹи илдә Әмир-үш-Шүәра (Шаирләр әмири) адыны алмышдыр. 1835-ҹи илдән Сарајда хидмәт етмиш, маариф назиринин көмәкчиси, Иранда илк авропасајағы Теһран Университетинин ректору (1851-1867) вәзифәсиндә ишләмишдир. Әдәби ирси 50 мин бејтлик Дивандан, "Күлүстани-Ирәм", јахуд "Бекташнамы" (1853) романтик поемадан вә 6 мәснәвидән ибарәтдир. "Мәҹмәүл-Фүсәһа" (Бәлагәтлиләрин мәҹлиси) вә "Ријазүл-Арифин" (Насирин сәфалы бағы) тәзкирәсини тәртиб етмишдир. Тәзкирәдә Мәстәли Ширванинин һәјат вә фәалијјәтиндән, Мирзә Нәсруллаһ Баһаридән, шаир Куһи вә онун Диваны һаггында библиографик мә'лумат вардыр. О, Бакувини Куһи илә ејниләшдирмишдир. Онун бу ҹүрә долашыглыг јаратмасы јеканә һал дејилдир. Һәлә вахтилә М.Ф.Ахундов ону тарихи һадисәләри тәһриф етмәси барәдә мәгалә јазмышдыр. Тарихи һадисәләр барәдә мәзмунсуз ше'рләр јазмасыны кәскин тәнгид етмишдир. Бу барәдә кәнҹ алим, фәлсәфә елмләри доктору З.Мәммәдов да "Елм" гәзетиндә "Бакувинин Куһи илә ејниләшдирмәк олмаз" адлы мәгаләсиндә мә'лумат верир. (1991, 30 март).[3]

Једдинҹи тәзкирәчи БӘҺМӘН МИРЗӘ ГАҸАР ӘБДҮССӘМӘД БӘҺАДӨВЛӘДИР. (1811-1854) Аббас Мирзәнин оғлу, фарс дилиндә јазылмыш "Мәһәммәдшаһ" тәзкирәси (1832) вә "Шаһәншаһа миннәтдарлыг" (1841) Азәрбајҹанын һакими олмушдур. Баш вәзир Һаҹы Мирзә Ағасинин фитвасы илә гардашы Мәһәммәд шаһын (1834-1848) нәзәриндән салынмыш, гардашынын гәзәбиндән јаха гуртармаг үчүн Теһрандакы Русија сәфирлијинә пәнаһ кәтирмишдир.1848-ҹи илдә Тифлисә кәлмиш, Русија тәбәлијини гәбул етмиш, даими јашамаг үчүн 1851-ҹи илдә Шушаја көчмүшдүр. О, Шәрг тарихшүнасларындан фәргли олараг Шаһ Аббас һаггында ән'әнәви мүсбәт фикири тәнгид етмишдир. Шимали Азәрбајҹанын Русијаја бирләшдирилмәси мүтәрәгги һадисә кими гијмәтләндирмиш; "Шаһәншаһа миннәтдарлыг" әсәриндә Русија чарыны идиализә етмишдир. Рзагулухан Һидајәтин, Бәһмән Мирзәнин дә тәзкирәчилик вә бәдии јарадычылығы тәдгигат објекти кими ишләнмишдир. Онларын һаггында анҹаг үмуми мә'лумат мөвҹуддур. С.Ә.Ширвани вә М.М.Нәввабын јарадычылыглары гисмән өјрәнилмиш вә һаггында фикир јүрүдүлмүш, мәгалә јазылмышдыр.

Сәккизинҹи тәзкирәчи СЕЈИД ӘЗИМ ШИРВАНИ (1835-1888) Шамахыда руһани аиләсиндә анадан олмуш, једди јашын-

да икән атасы вәфат етмиш, ана бабасынын һимајәси алтында јашамышдыр. Бабасы Молла Һүсејндән фарс вә әрәб дилләриндә орта тәһсил алдыгдан сонра 1856-чы илдән али руһани тәһсили алмаг мәгсәдилә Ирага Нәчәф вә Бағдад, сонра исә Шамда руһани мәдрәсәсиндә охумушдур. Тәһсил алдығы илләр Сурија, Мисир, Һичаз өлкәләрини кәзмишдир. Тәһсилини тамамладыгдан сонра Шамахыја гајытмышды."Мәчлис" адында јени үсулла мәктәб ачараг 18 ил мүддәтиндә мүәллимлик етмишдир. Бу мәктәбдә фарс вә рус дилләри өјрәдилирди. Һәмин дөвр елмләриндән ибтидаи мә'лумат верилирди. А.С. Пушкиндән бир нечә ше'ри фарс дилинә тәрчүмә етмишдир. Мәктәб үчүн Сә'динин "Күлүстан","Бостан" әсәрләриндән вә башга фарс мә'хәзләриндән тәрчүмә едәрәк "Мәчмуәји-асари С.Ә.Ширвани" ады илә дәрс китабы һазырламышды. Дәрс китабыны нәшр етдирмәк үчүн Бакыда Һәсәнбәј Зәрдабијә, Тифлисдә Үнсизадәјә мүрачиәт етмишдир. Шаир Мәһәммәд Сәфинин евиндә тәшкил едилмиш "Бејтүс-Сәфа" ше'р мәчлисиндә фәал иштирак етмиш вә онун үзвләринин јарадычылығына тә'сир көстәрмишдир. О, Бакы, Гарабағ шаирләри, Кәнчәдән Мирзә Меһди Нағы, Шәкидән Исмајыл Бәј Накам, Губадан Налан, Дәрбәнддән Гумру, Ләнкәрандан Меһди Исмајыл Гасир вә башгалары илә јарадычылыг әлагәсиндә олмушдур, ше'рләшмишдир.1888-чи илдә бөјүк маарифчи шаир 53 јашында Шамахыда вәфат етмиш, Шаһхәндан гәбристанлығында дәфн едилмишдир.

С.Ә. Ширванинин чап вә әлјазмасы һалында бизә кәлиб чыхан зәнкин бәдии ирси вардыр. Ше'рин бүтүн әдәби жанрында јазмышдыр. "Илһам дәгигәләри" адлы илк китабы Тәбриздә чап олунмушдур. С.Ә.Ширванинин чохчәһәтли фәалијјәтиндә елми әсәрләри дә диггәтәлајигдир.

Азәрбајчан әдәбијјаты тарихинә вә библиографија тарихинә аид илк библиографик гајнаглар сырасында онун тәзкирәсинин хүсуси јери вардыр. Бу тәзкирә 1883-чү илдә јазылмыш XX әсрдә арашдырылыб үзә чыхарылмышдыр. Сечилмиш әсәрләринин үчүнчү чилдиндә (1974-чү илдә) чап едилмишдир. Тәзкирәни вәрәгләјәркән онун мүәллифи нәзәримиздә өз халгыны, Вәтәнини дәрин бир мәһәббәтлә севән, классик әдәбијјатын сәррафы олан бир әдәбијјатшүнас-библиограф кими чанланыр. Әсәр бөјүк вәтәнпәрвәрлик һиссилә гәләмә алынмышдыр. Она бәлли олан вә әлдә едилән тәзкирәләри нәинки нәзәрдән кечирмиш, онлары өјрәнмиш, јери кәлдикчә онлара иснад едәрәк истифадә етмишдир. Хүсусилә, Дөвләт Шаһ Сәмәргәндинин "Тәзкирәтүл- шүәра"сындан, Р.Һидајәтин "Китаби-Рөвзәтүс Сәфа"сындан бәһрәләнмишдир. Буну тәзкирәдә хүсуси вурғулајыр. Нәзәрдән кечирдији мәнбәләрдәки мә'луматлары садәчә көчүрүб тәкрар етмәмишдир. Һәмин мә'луматлар әсасында илк мәнбәләри јохлајыб, көрүб дәгигләшдирәрәк јазмышдыр. Тәзкирә васитәсилә доғма халгынын зәнкин әдәби ирсини мүһафизә едиб сахламагла бәрабәр әсас мәгсәди кәләчәк нәслә чатдырмаг олмушдур. Тәзкирәнин мүгәддимәсиндән көрүнүр ки, "Гур'ани-Кәрим"дә ше'рә верилән гијмәт, шаирин динә хидмәт етмәјинә вә бир сыра көркәмли шаирләрин әдәби ирсинә, јашадығы чәмијјәтдә көстәрилән е'тинасызлыг, лагејдлик С.Ә.Ширванини даһа чох гәлбән дүшүндүрмүшдүр. О, мүасирләринә мүрачиәт едәрәк классик шаирләрин әсәрләрини топлајыб сахламаға, өјрәнмәјә, итиб-батмаг тәһлүкәсиндән гуртармаға, горумаға чағырыр. "Һәгигәт биз әһалији-Ширванын бизәвг олдуғуна бу кифајәт етмирми ки, Дөвләт Шаһ Сәмәргәнди нечә мәсафәтләр Ширвандан бәнд (заг мәсафәдә) ола-ола Мөвлана Һәкими-Баһир вә әдиби Баһир Гијас Ширванинин Әшари-абдаларыны өз тәзкирәсиндә зәбт вә рәбт етсин, амма бизим тајфа Ширванда ола-ола Мөвлана Гијасын Әшар вә әтварындан хәбәрдар олмасынлар".

Тәзкирә дибалә мүгәддимә вә дөрд фәсилдән ибарәтдир: Әввәлинчи фәсилдә Шүараји Гафгаз вачибл езаз-да Гијасәддин Ширвани, Бәдр Ширвани, Сејид Зүлфүгар Ширвани, Мөвлана Изәддин Ширвани, Мөвлана Фәләки Ширвани, Гагани Ширвани, Мөвлана Мүчирәддин Бејләгани, Нәсими, Һашими Ширвани, Аллаһи Ариф Ширвани, Шејх Заһир Ширвани, Шакир Ширвани, Ваиз Әфәнди Ширвани, Салеһ Ширвани, Сабит Ширвани, Молла Пәнаһ Вагиф, Аббасгулу Аға Гүдси, Гасым Бәј Закир, Мәкуки, Кәсби, Дидә, Мирзә Аға Тәбиб, Сәфигулу Бәј, Молла Садыг Бадикүбәк, Һачы Нәчәф Бәј, Ашиг Нағы, Баһар Ширвани, Рүсва, Гәннади, Осман бәј, Өмр бәј Галиб, Саләри, Молла аға, Һачы Молла Тағызадә, Бихуд, Гәбули, Зәвн, Аси Гарабағи, Кәминә Лаәдри (әрәбчә "билмирәм" демәкдир), Молла Әли Мәликли Ширвани, Гәми, Фүгури, Мәсрур, Шејхи, Асәф Ләнбәрани, Мирзә Гумру, Һүсејн Әли, Хан Мәзһун Дәрбәнди, Мәһәммәдәли Бәј, Мәғрур Мүганм, Вүсали Фәгир. Икинчи фәсилдә (санидә) Гөвси Тәбризи, Гајиммәган Фәрәһанлы, Гази Мәзлум, Фазили Шејда, Мәхмур, Шаһ Исмајыл Хәтаи, Нүсрәт, Шаһи, Гумру, Насир, Фикри, Зикри, Шәмс, Кәнчи, Гаиб Сәрраф, Назим Мухлис. Үчүнчү фәсилдә (санидә) исә Фүзули, Руһи Бағдади. Дөрдүнчү фәсилдә (рабн) түрк шаирләри

Нәби, Фазији Руми, Фөвзи Әфәнди Руми, Иззәт Руми, Сабит, Вәзди Бәј Руми, Фазил Руми, Һүснү Чәләби, Васли Руми, Васфи Рази, Фитнәт Ханым Руми, Дәрвиш Әфәнди Руми, Хәјали, Сәдри, Ниһали, Әбди, Мәнтиги, Мүһүббә, Абир, Халиси, Һашим, Һејрәти, Нәваи, Расих Гарси, Мирфәттаһи Руми, Мир Нашиди Руми, Иффәт, Нисари, Низами, Чәфәр Чәләби, Сәһһафзадеји-Әрзуруми, Әһмәд Паша, Ничати Һәмди, Сәбри Руми, Таһир Әфәнди Руми, Еһза Әфәнди Руми, Мүртәза вә с. јарадычылығы һаггында библиографик мә'лумат вә ше'рләриндән нүмунәләр верилмишдир.[5]

Тәзкирәдәки фарсча ше'рләрин сәтри тәрҹүмәси, классик ше'рдә чәтин анлашылан бә'зи ибарә вә бејтләрин шәрһи, С.Ә.Ширванинин мәгаләләри, Шамахыдан мәктуб, Шамахы мүхбиримиздән алынан мәктуб, Шамахы мәмләкәт әһвалатлары вә с. верилмишдир. Мүгәддимәдә гаршыја гојдуғу мәгсәд вә вәзифәдән, тәртиб едәркән гаршыја чыхан чәтинликләрдән, еләчә дә ше'р сәнәтиндән, онун әһәмијјәтиндән бәһс етмәклә бәрабәр Ширванинин тарихи вә ҹоғрафи мөвгејиндән гыса мә'лумат верир. Мүәллиф бәдии әдәбијјатын тәрбијәви әһәмијјәтиндән данышаркән гејд едир ки, ше'р ҹанә фәрәһ, чешми зија, гәлбә шәфа" верир. О, әдәбијјаты халгдан, халгы әдәбијјатдан ајры тәсәввүр едә билмир. Онун фикринҹә һәр бир халг өзүнүн устад шаирләринин јаратдығы әсәрләрин тарихиндән ајры тәсәввүр етмәк олмаз. Мүәллиф фикрини сүбут етмәк үчүн мүхтәлиф халгларын бәдии әдәбијјатындан мисал вә нүмунәләр кәтирмәклә өз вәтәнпәрвәрлијини башга халгларын бәдии әсәрләри илә дә таныш етмәјә чалышыр. Тәзкирәдә ән'әнәви гајда кими гәбул едилмиш Иран, Түркүстан вә Рум шаирләриндән дә бәһс етмишдир. Амма тәзкирәдә әсас јери Ширван вә Азәрбајҹанын башга шаирләри тутур. Мүәллиф Ширван шаирләриндән бәһс едәркән анҹаг Шамахыны нәзәрдә тутмур. Ширван вилајәтинә дахил олан Бакы, Балакән вә Шәкидә, Дәрбәнддә јашајыб-јарадан шаирләрдән бәһс етмишдир.

С.Ә.Ширвани өз фикирләрини әксәр һалларда даһа габарыг, лирик. јығҹам шәкилдә нәзәрә чатдырмаг үчүн ше'рлә верир ки, бу да онун башга тәзкирәчиләринин үслубундан фәргләндирир.

Низами, Хагани, Фүзули, Фәләки Ширвани, Сејид Зүлфүгар Ширвани, Гијас Ширвани, Бәдр Ширвани, Иззәддин Ширвани, Әбү Үла Ҝәнҹәви, Муҹирәддин Бејләгани, Гөвси Тәбризи, Г.Б.Закир, Гәссаб Мәхфи, Салик, Зөвги, Һилали, Баһар Ширвани, Абдулла Бәј Асиф, Сәфи Гулу, Гәбули вә башга шаирләрин

әсәрләриндән нүмунәләр вермиш вә онларын јарадычылығы һаггында јығҹам мүлаһизәләр ирәли сүрмүшдүр.

Тәзкирәдә бу вахта гәдәр шәхсијјәтләри мә'лум олмајан Шамахы шаирләриндән Фируги, Мәхмур, Гәннади, Гәми, Рүсва, Әрдәбил шаирләриндән Мүхлиси Ҝәнчи, Гаиб, Молла Мәһәммәд Шәфи, Мәһәммәд Һәсән Гумуру (бу дәрбәндли мәрсијә шаири Гумру дејилдир) вә даһа бир нечә шаирин һәјаты һаггында илк мә'луматы әлдә едирик.

Фүзули ирсини сонсуз мәһәббәтлә севән С.Ә.Ширвани мисли-бәрабәри олмајан бу сөз устадынын әсәрләриндән нүмунәләр вермәклә јанашы, јарадычылығы һаггында дәјәрли елми фикирләр јүрүтмүшдүр.

Тәзкирәнин әһәмијјәти тәкчә классик Азәрбајҹан поезијасынын көркәмли нүмајәндәләриндән бәһс етмәси дејилдир. О, өзүндән әввәлки тәзкирә мүәллифләриндән фәргли олараг башга халгларын әдәбијјатындан да бәһс едир. С.Ә.Ширвани Шәргдә әсрләрдән бәри тәзкирә јазан мүәллифләри ичәрисиндә јеҝанә сәнәткардыр ки, рус шаирләриндән илк дәфә мә'лумат верир. Рус әдәбијјатына бөјүк гијмәт верән мүәллиф сөз сәнәтинин гүдрәт вә тә'сириндән бәһс едәркән даһи Низами илә јанашы А.С.Пушкинин дә адыны чәкмиш, ону рус халгынын маһир шаири, исте'дадлы әдәби вә рус әдәби дилинин јарадычыларындан бири кими гијмәтләндирмишдир. Шаирин библиографик фәалијјәтинин мәһсулу олан тәзкирә онун Азәрбајҹан мәдәнијјәти тарихиндә хидмәтләри олан зәнкин билијә малик алим кими дә таныдыр.[6]

Тәзкирәни тәгрибән 1875-ҹи илдә тәртиб етмәјә башламыш, 1885-ҹи илдән ону тамамламышдыр. О вахт шаирин 50 јашы олмушду. Тәзкирә шаирин әдәби ирсә, өлмәз сәнәткарлара бәсләдији дәрин мәһәббәтин бир тәзаһүрүдүр. Ејни заманда С.Ә.Ширванини фикир инкишафынын јени мәрһәләсини арашдырмаг үчүн дә онун халга, вәтәнә, сәнәтә бахышы һаггында зәнкин материал вердијинә көрә дә әһәмијјәтлидир:

Нә көзәлдир охујуб Әшарә,
Зөвги үрфанә хәбәрдар оласан.
Һәр ки, руһун көрәсән шаирләрин,
Дәһридә Вагифи әсрар оласан.

Бу ше'р классик әдәбијјаты өјрәнмәјә бир чағырыш олмушдур. Тәзкирә белә бир рүбаи илә башлајыр:

Бу тәзкирә ким, мәчмәи-шеири шуәрадыр,
һәр сәһифәси күлзари сәфа, руһ-фәзадыр.
Гојма јерә әлдән ону зөвг әһли көрәндә,
Ким чана фәрәһ, чешмә зија, гәлбә шәфадыр.

Тәзкирәнин чап етдирмәк шаирин арзусу иди. 1974-чү илдә тәзкирәнин чап олунмасы илә С.Ә.Ширванинин арзусу чин олмушдур. Тәзкирә һаггында көркәмли алим Ф.Гасымдазә, Садыг Һүсејнов өз дәрслик вә тәдгигат әсәрләриндән гијмәтли фикир вә мүлаһизәләр сөјләмишләр. Лакин тәзкирәнин кениш елми тәһлилини вермәмиш, тәзкирәчилик фәалијјәтинин тәдрис едилмәсини ирәли сүрмәмишләр.[7]

Догтузунчу тәзкирәчи Мир Мөһсүн Нәввабдыр (1833-1918). Маарифчи шаир вә алим, рәссам, мусигишүнас, тәзкирәчи М.М.Нәвваб 1833-чү илдә Шушада Һачы Сејид Әһмәдин аиләсиндә дүнјаја көз ачмыш, Шуша шәһәриндә јашамыш вә орада 85 јашында вәфат етмишдир. Илк тәһсилини руһани мәктәбиндә алмыш, әрәб, фарс дилләрини мүкәммәл өјрәнмиш, сонралар рус дилиндә мүстәгил, шәхси тәһкил јолу илә мәнимсәмишдир. О, Молла Аббас Сарычәлинин мәдрәсәсиндә охумуш, ријазијјат, астрономија, кимја вә дикәр елмләрә мүкәммәл јијәләнмишдир. Дөврүнүн савадлы вә биликли, мәдәни зијалыларындан бири олмушдур.

Онун Шушада јаратдығы "Мәчлиси-Фәрамуш" (унудулмамышларын мәчлиси) вә "Мусигичиләр" мәчлиси анчаг Шуша шәһәринин дејил, бүтүнлүкдә Шимали Азәрбајчанын мәдәни һәјатында әһәмијјәтли рол ојнамышдыр. Шушада ачылан китабхана вә гираәтханаларын, "үсули-чәдид" мәктәбләринин фәалијјәти онун ады илә бағлы иди. Шаирин јашадығы дөврдә Бакы вә Шушадан савајы Азәрбајчанын башга јер вә шәһәрләриндә мәтбәә јох иди. М.М.Нәввабын шәхси мәтбәәсиндә Азәрбајчан шаирләринин бир чох әсәрләри илк дәфә чап едилмишдир. Бу мәтбәә Азәрбајчанда китабчылыг мәдәнијјәтинин инкишафында хүсуси рол ојнамышдыр.

М.М.Нәвваб бир мүәллим кими дә әдәбијјат тарихи, чоғрафија вә дикәр фәнләрдән дәрс демишдир. Бир чох гәзетләрдән, хүсусән "Зија", "Кәшкүл" дөври нәшрләрлә әмәкдашлыг едәрәк, маариф, мәдәнијјәт вә сәһијјә мәсәләләринә даир мәгаләләрини чап етдирмишдир. "Мәчлиси-Фәрамуш" да Абдулла Бәј Асиф, Фатма Ханым Кәминә, Мәшәди Әјјуб, Һәсәнәли Хан Гарадағи, Абдулла Һәсән Шаһид, Мирзә Хосров, Хәлил Абдулла,

Мирзә Мухтар Хошку вә дикәр шаирләр иштирак едирди.

1872-чи илдә Х.Б..Натәванын рәһбәрлик етдији "Мәчлиси-үнс" әдәби-мәчлисинин үзвләри илә ше'рләшәрдиләр. О, Натәванын оғлунун өлүмүнә һөрмәт вә еһтирам олараг гәсидә јазмышдыр. Шамахыдакы "Бејтүс-Сәфа", Бакыдакы "Мәчлисү-Шуәра" вә дикәрләри илә әлагә сахламышдыр.

М.М.Нәввабын јүксәк бәдии зөвгү олмушдур. Бу чәһәтдән онун поезијасында, анталокијасында, китабларын бәдии тәртибатында, евинин, мәктәбләрин, мәдрәсәләрин, Бөјүк Мәсчидин минарәсинин нахышларында, һәм формасында вә һәм дә көзәл тәртибиндә сечилир. Онун "Гушлар", "Күлләр", "Тејмурун портрети" вә дикәр рәсм әсәрләри вардыр. 1850-чи илдән Фирдовсинин "Шаһнамә" әсәринә литографик иллүстрасија вермишдир. М.М.Нәввабын рәссамлыг јарадычылығы XIX әср Азәрбајчан тәсвири сәнәт тарихинин өјрәнилмәси үчүн гијмәтли гајнагдыр.

Онун астрономија, ријазијјат, кимја вә дикәр елмләрә аид фикир вә мүлаһизәләри дә мараг доғурур. Елми фикирләри вә арашдырмалары 20-дән артыг әсәриндә өз әксини тапмышдыр.

"Нәсиһәтнамә", "Кифајәтүл-әтфал", "Нурул Әнвар", "Вүзуһул-Әрган" кими әсәрләриндә психоложи вә етик көрүшләри, мусиги нәзәријјәсинә даир фикирләри әкс олунмушдур.

"Тәзкиреји Нәвваб" библиографик лүғәти 1913-чү илдән順 Оручов гардашларынын електрик мәтбәәсиндән 245 сәһифәдән ибарәт чап едилмишдир. Тәзкирә бу күн дә мараг доғурур. Тәзкирә мүгәддимә вә ики һиссәдән ибарәтдир. Биринчи һиссәдә мәрһум шаирләрдән 35 нәфәри, икинчи һиссәдә исә М.М.Нәввабын мүасирләри олан, шәхсән көрүб таныдығы, јахуд мәктубла әлагә сахладығы 56 шаир һаггында библиографик мә'лумат вә әсәрләриндән нүмунәләр тәгдим едилир. С.Ә.Ширванинин тәзкирәсиндән фәргли олараг әсасән XIX әср Гарабағ шаирләрини әһатә етмишдир. Тәзкирәдә мә'луматлар әдәбијјат тарихи үчүн елми әһәмијјәт кәсб едир. Вагиф, Видади, Х.Б.Натәван, Г.Б.Закир вә башга шаирләр, һабелә илк мүәллими Молла Аббас Сарычәли вә өзү барәдәки фикирләри диггәти чәлб едир.

Мәрһум алим, филолокија елмләри доктору, профессор Н.Ахундов гејд едир ки, шаирләрин әсәрләринин нә мунасибәтлә јазылдығы барәдәки мә'лумат, шаирләрин автографлары илә мүшајиәт олунан әсәрләри, ајры-ајры шаирләрин сәнәти, тәһсили, халгла әлагәси барәдә тәзкирәдәки мә'лумат елми мәзијјәтә маликдир. Чүнки тәдгигат үчүн автографик әсәрләрин елм үчүн

дәјәри әвәзсиздир. Һәмин автографлар даһа мө'тәбәр, орижинал вариант һесаб едилир. Бу шаирләрин әксәријјәти "Мәчлүсүлүнс", "Мәчлүсүл-фәрамуш"ун үзвләридир. Тәзкирә хүсуси тәдгигат објекти кими бу күн дә арашдырылмамышдыр. Тәзкирәнин јенидән нәшр олунмасына еһтијач вардыр. Истәр С.Ә.Ширвани вә М.М.Нәввбын тәзкирәсиндә харичи өлкәләрин шаирләри һаггында мә'луматын верилмәси принсипиндән узаглашмаг мејли күчлү олмуш вә анчаг Азәрбајчан шаирләрини олдугча там әһатә етмәк чәһди көстәрилмишдир. Милли вәтәнпәрвәрлик һиссинин ојанмасы илә бағлыдыр. Азәрбајчан шаирләринин әсәрләринин тәдрис вә тә'лим едилмәсинә хидмәт етмәк јолундакы сә'јләрин нәтичәсидир.

Нәтичә олараг гејд етмәк лазымдыр ки, 9 нәфәр тәзкирәчи-библиограф варислик мәсәләсинә хүсуси диггәт вермәклә јанашы Азәрбајчан шаирләринин мүһүм бөлкәләр үзрә там әһатә етмәк, мөвчуд тәзкирәләри тәкмилләшдирмәк ишинә диггәт јетирмишләр, нәзәрдән гачырылмыш шаирләр һаггында мә'луматын верилмәсинә сә'ј етмишләр, жанрлар үзрә әсәрләри әһатә етмишләр. Онлар Ширван, Гарабағ бөлкәләри әдәби һәјатынын мүкәммәл өјрәнилмәсинә, милли һиссләрин тәәссүбкешлијинә, бәдии әдәбијјатын өјрәнилиб тәблиғ едилмәсинә чалышмышлар. XIX әср библиографијасыны дөврүн мә'нәви-естетик һәјаты илә сых бағлаја билмишләр. Бу библиографларын фәалијјәтини, јерини, мөвгеләрини, јарадычылығыны, хидмәтләрини кениш ишыгландырмаг, әдәби библиографија тарихинин инкишаф јолуну көстәрмәк күнүмүзүн мүгәддәс вә тәхирәсалынмаз бир ишидир.

ӘДӘБИЈЈАТ

1. Әсрар тәхәллүслү Әли Шаһ Тәбризи. Бәгаи Тәфриши. Гәриб Әли ибн Мәһәммәд ибн Әбдүррәзаг Дүнбүлү //Тәрбијәт М. Данишмәндани-Азәрбајчан. -Б., 1987. -с.65-66; 73; 132-133.
2. Рзагулухан Һидајәт // АСЕ. X чилд. -Б., 1987. -с. 220.
3. Бәһмән Мирзә Гачар Әбдүлсәмәд Бәһадөвлә //АСЕ. II чилд -Б., 1977. -с. 153.
4. С.Ә.Ширвани // АСЕ. VIII чилд. -Б., 1984. -с. 326.
5. С.Ә.Ширвани. Сечилмиш әсәрләри. III чилд. - Б., 1874.
6. Һүсејнов С.С. С.Ә.Ширванинин јарадычылг јолу /докторлуг диссертасијасы/. - Б., 1967. - 646 с.
7. Мир Мөһсүн Нәвваб. // АСЕ VII чилд. - Б., 1983. -С. 217-218.